

Instytut Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Gdańskiego
Gdańsk

LESZEK MOSZYŃSKI

*Kilka uwag o słownictwie Ewangeliarza Mścislawa
Wielkiego z przełomu XI–XII wieku*

Einige Bemerkungen über den Wortschatz des altostslawischen Evangeliers
von Mstislav dem Großen aus der Wende des 11. zum 12. Jahrhundert

Ewangeliarz Mścislawa Wielkiego, rękopis cerkiewno-słowiański końca XI, może początku XII w., jest niewątpliwie zabytkiem tzw. redakcji staroruskiej. Jego opis paleograficzny i historię przedstawiła we wstępie do swego wydania (zaopatrzonego też w indeks wyrazów i form) L. P. Żukowska¹. Wystarczy przeczytać kilka stron, by obfitość wschodniosłowiańskich cech fonetycznych a także gramatycznych nie pozostawiała cienia wątpliwości, że mamy do czynienia z tekstem pisanym na Rusi. Znacznie trudniej jest jednak ocenić pod tym względem słownictwo, które w wielu miejscach odbiega od słownictwa tekstów ewangelijnych tzw. kanonu staro-cerkiewno-słowiańskiego.

Przyczyny tego są złożone. L. P. Żukowska w referacie wygłoszonym na X Międzynarodowym Kongresie Sławistów w Sofii we wrześniu 1988 r. przeprowadziła wycinkowe porównanie słownictwa Ewangeliarza Mścislawa i scs. Kodeksu Zografskiego i doszła do wniosku, że „[...] составление полного апракоса осуществлялось лицом, владевшим большим славянским сло-

¹ *Апракос Мстислава Великого*, издание подготовили Л. П. Жуковская, Л. А. Владимирова, Н. П. Панкратова под редакцией Л. П. Жуковской, Москва 1983.

варным запасом, чем переводчики краткого апракоса и тетра”². Pozostawiając na boku pytanie, czy pełny aprakos wyszedł podobnie jak krótki i tetraewangelium spod pióra Apostołów Słowian, św. Cyryla i Metodego, czy zredagował go jakiś ich uczeń, zauważyć trzeba, że nie można wykluczyć, iż w trakcie pracy redakcyjnej przeniknęły do języka pełnego aprakosu jakieś nowe elementy słownikowe, ale zjawiska tego, nie wychodzącego poza ramy kanonu staro-cerkiewno-słowiańskiego nie można wiązać z procesem powstawania lokalnych redakcji języka cerkiewnosłowiańskiego.

W słownictwie tekstów młodszych, wykraczających poza słownictwo tzw. kanonu, wyróżnić należy dwie warstwy: obok wyrazów przenoszonych z kopii do kopii, mogą pojawić się zupełnie nowe, zapisane po raz pierwszy. Pierwsze wskazywać będą na kontakty kulturowe i wzajemne wpływy, drugie na miejsce powstawania rękopisu. Dopóki jednak nie doczekamy się pełnych słowników języka cerkiewnosłowiańskiego poszczególnych redakcji, zdani jesteśmy na oceny przybliżone, na obserwacje fragmentaryczne. Taką próbą analizę chciałbym tu zaprezentować.

Dobór wyrazów nie jest wynikiem systematycznych badań. Ma charakter losowy, nie pozbawiony subiektywnego odczucia, ale myślę, że mimo to umożliwia postawienie problemu.

Po przeczytaniu tekstu wybrałem 35 wypadków odbiegających od stanu tekstów kanonu staro-cerkiewno-słowiańskiego. Dokonując tego wyboru kierowałem się wyłącznie osobliwościami leksyki, jedynie świadomie nie uwzględniłem wyrazów dotyczących życia religijnego, bo te opracowałem osobno.³ Wybrany materiał porównałem z dwoma rękopisami redakcji ruskiej (Ewangeliarzem Ostromira i Tetraewangelium Halickim z r. 1144), dwoma serbskiej (ewangeliarzami Mirosława i Wukana), dwoma chorwackiej (ewangeliarzem z Omišlja i z mszału z r. 1483), trzema redakcji macedońskiej (Dobromira, Popa Jowana i Radomira), wreszcie dwoma rękopisami redakcji bułgarskiej (tetraewangelium z Banicy i Cara Aleksandra)⁴.

Zebrany materiał podzieliłem na dwie grupy według przyjmowanej powszechnie kolejności powstawania przekładu. Okazało się, że prawie 2/3 wynotowanych osobliwości leksykalnych (22 na 35 tj. 62,9%) pochodzi z tej części tekstu, która nie wchodziła w skład tzw. aprakosu krótkiego, jakim był Kodeks Assemaniego i *Księgi Sawy*, a na gruncie wschodniosłowiańskim

² Л. П. Жуковская, *О лексическом составе славянского полного апракоса*, [w:] *X международен конгрес на славистите. Резюмета на докладите*, София 1988, s. 29.

³ L. Moszyński, *Problem rutenizacji słownictwa religijnego w staroruskim Ewangeliarzu Mścislawa Wielkiego*, „Slavia Orientalis”, t. XXXIX, Warszawa 1990, z. 1/2, s. 7–13.

⁴ Dane bibliograficzne poszczególnych edycji jak również wykaz stosowanych tu skrótów zawiera dodany na końcu spis wykorzystanych rękopisów.

Ewangeliarz Ostromira. Inaczej mówiąc, liczniejsze okazały się różnice w części uzupełniającej, co stanowić może kolejne wsparcie tezy o niezależnym uzupełnianiu tekstu krótkiego aprakosu z jednej strony na tetra, z drugiej w aprakosy pełne, które zresztą, jak wykazała L. P. Żukowska⁵, tworzyły kilka charakterystycznych typów na gruncie słowiańszczyzny ortodoksyjnej, a ponadto uległy pewnym procesom adaptacyjnym na terenie katolickiej Chorwacji⁶.

Wszystkie wyrazy należące do tej grupy osobliwości leksykalnych Ewangeliarza Mścislawa odnotowane są przez słowniki staroruskie, co nie znaczy, że występują w konkretnym miejscu w innych staroruskich rękopisach ewangelijnych; np. spośród wyłowionych w opisany powyżej sposób 22 wyrazów charakterystycznych dla Mśc., tylko 2 znajdują analogię w Ewangeli Halickiej, natomiast w 19 wypadkach Hal. zgadza się z tekstami kanonu scs., a jeden raz różni się i od Zogr. i Mar., i od Mśc. Przemawia to za tym, że kopista Ewangeliarza Mścislawa albo sam chętnie według własnego poczucia językowego aktualizował słownictwo, albo korzystał z inicjatywy któregoś ze swych poprzedników, ale taki rękopis, który by stanowił wzór kopiowany przez Mśc. jeszcze nie został odkryty. Tu warto przypomnieć, że to właśnie Ewangeliarz Mścislawa jest, w ujęciu Żukowskiej, która przebadła z punktu widzenia struktury tekstu ponad 500 cerkiewnosłowiańskich rękopisów ewangelijnych, wzorcowym przykładem jednego z typów cerkiewnosłowiańskich pełnych aprakosów, który nazwała typem Mścislawowskim w opozycji do typu Mirosławowskiego, którego charakterystycznym i najważniejszym przedstawicielem jest z kolei staroserbski Ewangeliarz Mirosława.⁷ Ewangelia Halicka to tetraewangelium, dlatego analiza z jednej strony rozbieżności między Mśc. i Hal., a z drugiej zgodności Hal. i Zogr. i Mar. przynieść może ciekawe wyniki i przyczynić się do przybliżenia odpowiedzi na pytanie, czy pełne aprakosy powstały w oparciu o tetra, czy były uzupełniane z aprakosu krótkiego niezależnie od tetr.

Wspomniane wyżej dwa wypadki zgodności Ewangeliarza Mścislawa i Ewangelii Halickiej są następujące:

⁵ Wyniki studiów Żukowskiej omawiam w recenzji pt. *Studia L. P. Żukowskiej nad cerkiewnosłowiańskimi ewangeliarzami*, „Rocznik Sławistyczny” XXXI, cz. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, s. 89–97.

⁶ Por. np. L. Moszyński, *Wpływ Wulgaty na kształt starochorwackiego Ewangeliarza z Omišlja*, „Slovo” 36, Zagreb 1986, s. 111–122.

⁷ Л. П. Жуковская, *Типология рукописей древнерусского полного апракоса XI–XIV вв. в связи с лингвистическим изучением их*, [w:] *Памятники древнерусской письменности*, Москва 1968, s. 199–332; id., *Текстология и язык древнейших славянских памятников*, Москва 1976.

klosъnъ: *vъniti vъ žiznъ včъniju klosъnъ ili bčъnъ*⁸, Hal. *klosъnu li vrědnu* (gr. *κυλλός*) Mt. XVIII 8. We wszystkich innych porównywanych tekstach jest tu *χρομu* (w Dobr. i Jow. brak wersetu). Trubaczow (dalej Trub.⁹) 10,73 uważa wyraz ten za prasłowiański, chociaż poza Rusią (Srezn. I 1225; SRJ 7,179¹⁰) poświadczony jest tylko w bułgarskim i serbochorwackim. Podstawowa postać wyrazu, którego etymologia nie jest do końca wyjaśniona, rekonstruowana jest jako prsł. **klosъnъ* (Trub.) lub **klosnъ* (por. np. SRJ). Mamy tu zapewne do czynienia z wprowadzeniem do tekstu lokalnego regionalizmu.

bělilьnikъ: *rizy [...] bělъ zělo jako sněgъ, acěxъ že ne możetъ bělilьnik na zemli tako oběliti*, Hal. *bělilnikъ* (gr. *ὁ γυαφεύς*) Mr. IX 3. Wyraz ten spotykamy ponadto w stbułg. Al. oraz w dwóch tekstach starserbskich przytoczonych w Mir. jako materiał porównawczy. Neologizm ten nie notowany jeszcze przez *Slovník jazyka staroslověnského* (dalej Sl.j.stsl.)¹¹ ale znany z tekstów staroruskich (Srezn. I 217, SRJ 1,132) jest w tym wypadku niewątpliwą ucieczką przed obcym *gnafei* Mar., Zogr., Dobr., często zniekształcanym, jak w Ban. (*gnatei*) czy Mir. (*klъfěe*).¹²

Również dążeniem do zastąpienia greczyzmu *skinii* (Mar.: *tri skiniję*) przez wyraz rodzimy tłumaczyć trzeba pojawienie się wyrazu **kōtja* w Mśc.: *dobro jestъ namъ sьde byti. i sьtvorimъ. .g. kušta* (gr. *ἡ σκηνή*) Mr. IX 5. Wyrażenie *tri kušte* odnotowali też wydawcy Mir. z tekstu dodatkowego. Hal. ma tu natomiast *trii sěni*, podobnie jak mac. Dobr. i bułg. Al. Inny jeszcze wyraz rodzimy występuje w Zogr. (*.v. krovъ*), znany też z tekstu dodatkowego wykorzystanego przez wydawców Mir. Grecyzm zachował bułg. Ban. i serb. Mir.

W pozostałych 19 przykładach Hal. utrzymuje wyraz tekstów kanonu scs., podczas gdy Mśc. wprowadza coś innego.

⁸ Na pierwszym miejscu podaję zawsze cytaty z Mśc. Transliteruję według zasad powszechnie stosowanych.

⁹ *Этимологический словарь славянскихъ языков. Праславянскій лексическій фонд*, pod red. O. H. Трубачева, Moskwa od roku 1974, ostatni zeszyt XXII (1995) do hasła *narodъ*. Z innych słowników etymologicznych korzystam w miarę potrzeby. Tu por. jeszcze *Български етимологичен речник*, red. В. И. Георгиев, София, od roku 1971; II (1979), s. 470–471.

¹⁰ Srezn. — И. И. Срезневский, *Материалы для словаря древнерусского языка по письменнымъ памятникамъ*, I–III, Санктпетербург 1893–1912. SRJ — *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, Moskwa od roku 1975, ostatni zeszyt 18 (1992) do *пренацальный*.

¹¹ *Slovník jazyka staroslověnského*, Praha od roku 1958.

¹² Brak wśród materiału porównawczego sygnatur innych rękopisów oznacza brak w nich omawianego zdania.

W 10 wypadkach Mśc. różni się od wszystkich innych porównywanych rękopisów. Osobliwością Ewangeliarza Mścisława są wyrazy:

črtožbnikъ w wyrażeniu *synove črtožbnika: eda moguť s(y)nove črtožbnika želēti doideže sъ nimi jestъ nevěstbnikъ*, Hal. *s(y)n(o)ve brač'nii* (gr. οἱ υἱοὶ τοῦ νυμφῶνος) Mt. IX 15. To greckie wyrażenie jest według Bauera hebraizmem¹³. Według słownika R. Popowskiego¹⁴ można je tłumaczyć jako 'goście pana młodego'; ὁ νυμφῶν bowiem to 'sala weselna; ślubna komnata'. Według Srezn. III 1570 *črtožbnikъ* to przede wszystkim 'брачная комната' ale też 'дружка жениха'¹⁵. Przekład cyrylometodejski *synove bračbnii* (Mar., Hal., Mir., Wuk., Rad., Ban., Al.) zgrecyzowaną strukturę hebrajską oddaje przez wyrażenie rodzime 'goście weselni' (Sl.j.stsl. I 143), kopista Ewangeliarza Mścisława powraca do formalnej struktury greckiej: τοῦ νυμφῶνος — *črtožbnika*.

gьlkъ (Srezn. I 612; SRJ 4,32 *глекъ* 'rod сосуда') Trub. 7,192 rekonstruuje jako **gьlkkъ* 'сосуд, кувшин'; *prejaša dьržati otyvanija časamъ i gьlkomъ i mēdьnyimъ i odromъ* Mr. VII 4; *otyvanija gьlkomъ* Mr. VII 8 (gr. na obu miejscach βαπτισμοὺς ζεστῶν). W przekładzie cyrylometodejskim *čьbanomъ* na obu miejscach Zogr., Mar. i podobnie Dobr., Rad., Ban., Al. Natomiast Hal. ma na obu miejscach postać ze spółgłoską -b- uważaną przez Sławskiego II 306¹⁶ i Trubaczowa 4,138 za pierwotną (*čьbanomъ*), podobnie Mir., natomiast Wuk. ma na pierwszym miejscu *kbьlomъ*, na drugim *kotlomъ*.

kamykъ: ašte vsprostiъ s(y)nъ svoi χlēba eda kamykъ podastъ (gr. λίθον) Mt. VII 9. Formacja deminutywna ma charakter ogólnosłowiański (Trub. 9,140), znana wcześniej na Rusi (Srezn. I 1188–1189; SRJ 7,50–51), w tekstach kanonu scs. tylko z Kodeksu Supraskiego zastąpiła w Mśc. *kamēnъ* (Zogr., Mar., Hal., Wuk., Rad., Ban., Al.) W Mir. nietypowy acc. sg. *kamy*.

onušte: ni dvoju sračicju ni onušta, gr. ὑποδήματα (Srez. II 673; SRJ 12,377) Mt. X 10. Zogr. *ni sapogъ*, podobnie Mar., Hal., Mir., Wuk., Rad., Ban., Al. Formacja **onutja* uważana jest za prasłowiańską (Vasmer

¹³ W. Bauer, *Griechisch-deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der übrigen urchristlichen Literatur*, Berlin-New York 1971, s. 1650.

¹⁴ R. Popowski, *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu*, Warszawa 1995, s. 413, 619.

¹⁵ Por. też *Старославянскій словарь (по рукописям X–XI веков)*, pod red. P. M. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой, Москва 1994, s. 783; *Российско-польскій словарь*, I–II, Warszawa 1842, s. 975; В. Даль, *Толковный словарь живого великорусского языка*, t. IV, Москва 1882 (reprint 1982), s. 597.

¹⁶ *Słownik prasłowiański* pod red. F. Sławskiego, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk od roku 1974, t. II (1976).

II 269; Skok II 540)¹⁷. Być może uzewnętrzniła się tu różnica kulturowa, konkretnie rodzaju obuwia. Według SRJ strus. *ошча*, jeżeli nie występuje na miejscu gr. τὸ ὑπόδημα, dotyczy rodzimego sposobu owijania nóg: ‘Два куска плотной материи, которой обертывают ноги, обмотки для ног под сапоги или лапти’.

užьnikъ: *отъруштааѣ имъ jedinogo užьnika* (Srezn. III 1167), Zogr. *szvezьbъčē* i tak Mar., Hal., Wuk., Dobr., Rad., Ban. i Al. Jedynie w tekstach starochorwackich formacja imiesłowowa: *otъ szvezanih* Omiš. i Mis. Vrana w swym wydaniu Omiš. odnotował jednak i wariant tekstowy *szvezana* z serbskiego cyrylskiego tetraewangelium tzw. Nikolskiego. W tekście greckim ἔνα δέσμιον Mt. XV 6. Podstawę tego derywatu stanowi znane z tekstów scs. *-jo-tematowe **ozje* (scs. *ože želězno*); wydaje się, że większy zasięg miała formacja **ozьnikъ* derywowana od *-a-tematowego **oza* (por. Vasmer III 176–178; Skok III 583).

pipelovati (Srezn. II 932; SRJ 15,47), jak można wnosić zarówno z braku tego wyrazu w materiałach scs. jak i dokumentacji Miklosicha¹⁸, jest stosunkowo różnym derywatem do zapożyczonej nazwy instrumentu *pipela* i *pipola* ‘свирель, флейта’ (SRJ 15,47), ‘sambuca, tibia’ (Mikl. Et. 247)¹⁹. Jaką drogą wyraz dotarł na Ruś, nie wiadomo. Miklosich zwraca uwagę na łacińskie *pipare*, *pīpa* z jednej strony i lit. *pipelis* ‘Pfeife’ z drugiej. Znaczenie czasownika jest przejrzyste: *pipelovaχomъ* i *ne plēsaste*, gr. ἠύλησαμεν Mt. XI 17. W innych rękopisach *sviraχomъ* Zogr., Wuk., Rad.; *piskaχomъ* Mar., Hal., Mir., Al.; *soroχomъ* Ban. Wydawcy Mir. odnotowali też z tekstu pomocniczego *pleskaχomъ*.

pogradi: zdania Mt. XVI 2 i 3 zapisane są Mśc. dwukrotnie. Na k. 43r czytamy: *večerъ byvъšju čьrtъnu nebu g(lago)lјete tišina 2* i *zima čьrtъnujety bo se unyvaja nebo 3* oraz na k. 2126: *večeru byvъšju g(lago)lјete vedr. pogarajety bo n(e)bo 2* i *zima. pogarajety bo dręχluja n(e)bo 3*. W Zogr. i Mar. *čьrtъnuety se* w obu miejscach (gr. πωράζει) i tak w Hal., Wuk., Rad., Ban. i Al. Jedynie w Mir. wariant *čьrtъno estъ — čьrtъnuety bo se*. Czasownika *pogarati* nie notuje ani Sl.j.stsl., ani Srezn., ani Miklosich, odnotowuje SRJ 15,182; 195–196. Być może jest to wschodniosłowiański regionalizm.

snъxa: *svekry na snъxu svoju* i *snъxa na svekrъbъ svoju* (gr. ἡ νόμφη) Łk. XII 53. We wszystkich przebadanych rękopisach jest tu *nevěsta* (brak

¹⁷ M. Vasmer, *Russisches etymologisches Wörterbuch*, I–III, Heidelberg 1953–1958; P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV, Zagreb 1971–1974.

¹⁸ F. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum, emendatum auctum*, Vindobonae 1862–1865, s. 563–564.

¹⁹ F. Miklosich, *Etymologisches Wörterbuch der slawischen Sprachen*, Amsterdam 1970 (reprint wydania Wien 1886), s. 247.

jedynie tego zdania w Jow. i chorwackich Omiš. i Mis.). Wyraz *stolъ* znany na gruncie staroruskim (Srezn. III 454) jest bez wątpienia dziedzictwem prasłowiańskim (por. Vasmer II 682–683; Skok III 297), a jego koegzystencja z formacją *nevěsta* znana jest i z terenu języka polskiego²⁰.

stolъ: wyraz niewątpliwie prasłowiański (Vasmer III 17–18; Skok III 332) zastąpił w Mśc. wprowadzony pod wpływem greckiego ἡ καθέδρα w Mar. wyraz *sědalište*: w Mśc. *trapezy trzъbnikъ i stoly prodajuštiiхъ golubi rasyra*, w Mar. *dъsky trzъbnikъ i sědališta prodajoštiiхъ golobi isprovъrže* (gr. τὰς τραπέζας — τὰς καθέδρας) Mr. XI 15. Za Mar. poszły wszystkie przebadane rękopisy (brak wersetu w Jow. oraz w chorw. Mis.); w głągolskim Zogr. jest tu formacja *sědala* o tym samym znaczeniu. Pisarz Mśc. dostosował dobór wyrazów do zwyczajów, jak można mniemać, lokalnych: zrezygnował z wyrazu *dъska* na rzecz greczyzmu *trapeza* (o zakresie znaczeniowym obu wyrazów por. Srezn. III 516–518, 985–987) na oznaczenie sprzętu, na którym liczono pieniądze, zaś nietypowy dla znaczenia ‘stragan’ wyraz *sědalište* ‘sprzęt do siedzenia’ zastąpił bardziej odpowiednim *stolъ*.

utъlizna: ta ciekawa formacja (Srezn. III 1322; Vasmer III 193) występująca w zdaniu *i gorъši utъlizna budetъ* Mr. II 21 zastąpiła bardziej z punktu widzenia formalnego odpowiadający gr. τὸ σχίσμα wyraz *dira* (w odzieży), jak jest w Mar., Zogr., Hal., Mir., Dobr., Ban. i Al. W mac. Rad. (a znany jest i taki wariant serbski) jest tu *razdranije*. Formacja **o-tol-izna* poza Rusią nie jest notowana. Kojarzona bywa albo z rdzeniem **tolo* (jak pol. *tło*; wg Vasmera prsl. **otъlъ* ‘bodenlos’), albo z czasownikiem *tbliti* (por. też Skok III 551; Sadnik–Aitzetmüller 318²¹).

Pozostawiając na boku trudny i dotąd nie rozwiązany ostatecznie problem etymologii i wzajemnego stosunku wyrazów **koprъ* — **kropъ* (Trub. 26–27; Vasmer I 619; Skok II 145; bułg. et. II 624; Sławski et. pol. II 455–456²²) uznać chyba trzeba staroruski *kropъ* (Srezn. I 1330; SRJ 7,289; 8,72) za osobny wyraz charakterystyczny dla słowiańszczyzny wschodniej, a w tym wypadku dla Ewangeliarza Mścisława. Występuje on w dwukrotnie tu zapisanym zdaniu z Mt. XXIII 23: *otъdesętystvujete męte. i kropъ i kimenъ* k. 516 i *desętinu jemljete otъ męty kropa. i kûmina* k. 135a. Teksty kanonu scs. mają tu *koprъ* (Mar., Zogr^b.), podobnie strus. Hal., stserb. Mir. i Wuk.

²⁰ Por. M. Szymczak, *Nazwy stopni pokrewieństwa i powinowactwa rodzinnego w historii i dialektach języka polskiego*, Warszawa 1966, s. 164–168.

²¹ L. Sadnik, R. Aitzetmüller, *Handwörterbuch zu den altkirchenslawischen Texten*, Heidelberg 1955.

²² F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków, wychodzi od roku 1952, t. II (1965). Zob. też S. Makowiecki, *Słownik botaniczny łacińsko-małoski*, Kraków 1936, s. 31.

(2 r.), oraz stmac. Rad. (2 r.); tu należy też stchorw. Omiš. (*kopar*). Jedyne starobułgarskie rękopisy Ban. i Al. mają tu greczyzm *riġanb* (z gr. τὸ πῆγανον) jak jest w Łk. XI 42), pomimo że w tekście Ewangelii jest tu τὸ ἀνηθον.

Dalszych 8 wyrazów tej grupy wykazuje zgodność Mśc. z tekstami innych redakcji, podczas gdy staroruski Hal. kopiuje słownictwo kanonu. 5 wyrazów ma nawiązania serbskie i macedońskie:

mōčbnoje sito zam. *satb mōky* Mt. XIII 33 (przymiotnika *mōčbnb* od *mōka* w znaczeniu ‘mąka’ Srezn. nie notuje, SRJ 9,322; *sito* Srezn. III 360): *žena pogrebe v̄b mičbnačb sitačb trbčb* podczas gdy w Mar. *v̄b mōčē tri satb*. Obca na Rusi hebrajska miara mąki, zgrecyzowana jako τὸ σάτον, skojarzona została z rodzimym sitem, którym zapewne słowiańskie kobiety piekące chleb odmierzały mąkę. Stan zgodny z Mar. ma Hal. i Al. Przekształcenie takie jak w Mśc. występuje w Mir., Wuk. i Rad. Osobliwe zniekształcenie pojawia się w Ban. (*v̄bzemši žena v̄b rōčē tri sitnē sbkry*), a materiał porównawczy zebrany przez wydawców Mir. pokazuje, że możliwe były jeszcze inne deformacje. Trudno jest ustalić źródło takiej etymologii ludowej. Mogła się pojawić niezależnie w różnych skryptoriach. Zagadkowy jest stan, jaki spotykamy w Zogr. Jagić zauważył, że w wyrazie *satb* litera *a* wpisana została młodszą ręką głagolską na razurze. Ani Jagićowi, ani mnie nie udało się odczytać wydrapanej litery, ale można przypuszczać, że było to raczej *-i-* niż prawidłowe *-a-*.

plišt̄b zastąpił pierwotne *ml̄bva*: *vidē plišt̄b plačjušta sē v̄brijušta m̄bnogy* Mr. V 38; *n̄b ne v̄b prazdn̄nik̄b. eda kako budet̄b plišt̄b l̄jud̄m̄b* Mr. XIV 2. Mar. ma odpowiednio *ml̄bvō* — *ml̄bva*, podobnie Zogr., Mir., Wuk., Omiš., Mis., Ban. i Al. Także w ruskiej wersji fonetycznej *m̄lvu* — *m̄lva* Hal. Niektóre rękopisy redakcji serbskiej uciekają jednak od pierwotnego *ml̄bva*, np. wydawcy Mir. wynotowali z dwóch XIII-wiecznych rękopisów serbskich (tzw. raskochilandarskiego i mokropolskiego) w obu miejscach *plišt̄b*. Także rękopisy macedońskie wykazują zróżnicowanie. Rad. ma w pierwszym zdaniu *plačb*, w drugim zachował *ml̄bva*, Dobr. zachował *ml̄bvō* w zdaniu pierwszym, wprowadził *blišt̄b* w drugim. Widocznie dźwiękonaśladowczej genezy *plišt̄b* ≤ **plisk-jb* (por. np. Sadnik–Aitz. 284–286) lepiej wyrażał zarówno lament i płacz po śmierci dziewczynki jak i obawy kapłanów przed niezadowolaniem i buntem ludu, jaki mógłby wybuchnąć w wypadku naruszenia przez nich dnia świętego, niż zmierzający ku neutralizacji nie nacechowany rzeczownik *ml̄bva*²³ i wobec tego nie bardzo wiernie oddające znaczenie greckiego ὁ θόρυβος. Strus. *plišt̄b* odnotowuje Srezn. II 966 i SRJ 15,95.

²³ Por. np. Vasmer II 148–149; Sl.j.stsl. II 220; III 51; SRJ 9,240.

Prsl. wyraz *veriga* (Vasmer I 189; Skok III 578; bułg. et. I 135) zastąpił w Mśc. wyrażenie przydawkowe *ože želězno* oddające gr. ἡ ἄλυσις w zdaniach: *verigami nikto že ne možaaše jeho sŭvęzati* Mr. V 3; *verigami sŭvęzanu suštu pretŭrzaaço sę otb njego verigy* Mt. V 4. W porównywanych rękopisach zachowany jest zwykle stan zgodny z tekstami kanonu (w Zogr. odpowiednio *železnomъ ožemъ* V 3 i *oži želězny — oža želěznaa* V 4), tylko raz wyrażenie przydawkowe zostało skrócone do samego *užymb* (V 3 Hal.). *Veriga* poza Mśc. wystąpiła w Rad. i trzech rękopisach serbskich, przytoczonych, w komentarzu do wydania Mir., ale tylko w zdaniu pierwszym. Zdania tego nie ma w Jow., Omiš. i Mis. Wyraz *veriga* jet dla staroruszczyzny typowy (Srezn. I 245, SRJ 2,88–89).

Vitalbnica, przejrzysta formacja słowotwórcza, utworzona od czasownika *vitati* ‘mieszkać, przebywać’, notowana w słownictwie staroruskim (Srezn. I 265; SRJ 2,191) i staroserbskim (Miklosich 65) wyparła w Mśc. i podobnie w Wuk. i Rad. scs. *obitělb* oddającą gr. τὸ κατάλυμα: *kde jestь vitalbnica ide že pasxu* [...] *ěmb* Łk. XXII 11. Pierwotne *obitělb* poza Zogr. i Mar. zachowane jest w Hal., Mir., Omiš., Mis., Dobr. i Al.

Zapewne regionalne uwarunkowania miał wybór jednego z synonimów szeregu *gorbnica — vŭsχodbnica — vχodbnica — gostinbnica* za greckie τὸ ἀνάγαιον w zdaniu: *i tŭ vama pokažetъ vŭsχodbnicju veliku postylanu* w Mśc. tak samo zapisane w Mr. XIV 15 i Łk. XXII 12. Teksty kanonu (Zogr. i Mar.) mają w obu miejscach *gorbnico*. Podobnie strus. Hal., bułg. Ban. (tu brak Łk.) i Al. oraz chorw. Omiš. Chorw. Mis. różnicuje: *gostin'nicu* Mr. — *gornicu* Łk. Zróznicowany przekład jest też w serb. Wuk.: *gorbnicu* Mr. — *vŭsχodnicu* i *vχodbnicu* Łk. (werset zapisany dwukrotnie). Tak samo jest w mac. Rad. Natomiast w Dobr. sytuacja odwrotna: *vŭsχodbnico* Mr. — *gorbnico* Łk. Ban. ma tylko zdanie z Mr. a Mir. tylko z Łk., ale w obu rękopisach tylko *gorbnica*. Na gruncie ruskim *vŭsχodbnica* ma szerszą dokumentację, jak świadczy Srezn. I 428–429 i SRJ 3,70.

W dwóch wypadkach wystąpiła zgodność słownictwa Ewangeliarza Mści-sława z rękopisami tylko redakcji serbskiej:

voňalica jest zapewne kalką semantyczną greckiego złożenia ἡδύ-οσμον (ἡδύς ‘miły’, ὀσμή ‘zapach, woń’) oddanego przez formację sufiksálną²⁴ odnoszącą się pierwotnie, być może, tylko do olejku (‘ἡ σταχτή’ Miklosich 73; Srezn. I 301; SRJ 3,21²⁵). W zdaniu: *desjatinu dajete otb vonjalica i pigana*

²⁴ Jest to formacja utworzona za pomocą sufiksu *-ica* od part. praet. act. II na *-l* czasownika *voňati*: ‘ta która pachnie’, jak np. *dojilica* od *dojiti* ‘ta która karmi’.

²⁵ Nie odnotowuje tego wyrazu ani *Sl.j.stsl.*, ani *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*, ред. Р. И. Аванесов, Москва, wychodzi od r. 1988, ani *Словник старорусинської мови XIV–XV ст.*, I–II, Київ 1977–1978, ani też cytowany wyżej słownik S. Makowieckiego.

i vsego zelija Łk. XI 42 *vonalica* zajęła miejsce pożyczki z łac. *mentha* — *męta* (Trub. 19,15–16; 21) tekstów kanonu i wielu późniejszych odpisów: *otъ męty i piganъ* Zogr., Mar., Hal., Mir., Dobr., Ban., zaś Rad. i Al. mają kontynuanta formacji **męty, mętъve*, natomiast Wuk. podobnie jak Mśc. *o(t) vonělícъ*.

zapłata w znaczeniu ‘łata’ (Srezn. I 935; SRJ 5,267–268), to według Vasmera (I 442) deverbativum od *zaplatiti* tzn. ‘nałożyć *platъ* czyli łatę’. Zdanie z Mt. IX 16 ma w oryginale greckim postać: Οὐδεὶς δὲ ἐπιβάλλει ἐπιβλημα ῥάχους ἀγνάφου ἐπὶ ἱματίῳ παλαιῷ. Kodeks Mariański (w Zogr. brak wersetu) powtarza grecką konstrukcję tautologiczną (ἐπιβάλλει ἐπιβλημα): *niktože bo ne pristavlěatъ pristavlēniē plata ne bělena rizě vetъsě*, która utrzymana jest w Hal., Mir., Ban. i Al. Uproszczona została w Rad.: *niktože bo ne pristavlějetъ plata nebělena na rizě vetъsě* i podobnie Wuk. Natomiast pisarz Mśc. zastąpił wyraz *pristavlēnije* przez *zapłata* (*nikto že bo ne pristavl’jajety zapłaty platъna nebělъjena kъ rizě vetъsě*). Wydawcy Mir. podają w komentarzu filologicznym informację, że wyraz *zapłata* wystąpił w Ewangeliarzu Chilendarskim z XIII w., ale w miejsce *platna* (tak w Mir. zam. *plata*), co wzmacnia jeszcze pleonazm: *ne pristavlěetъ pristavlēniē zapłaty*.

Jest wreszcie i taka sytuacja, kiedy staroruski Ewangeliarz Mścislawa zgadza się tylko ze staromacedońskim Radomira:

těskъ (τὸ ὑπολήμιον) w zdaniu: *iskopa těskъ i szъda stъlpъ* Mr. XIII 1 dwukrotnie powtórzonym w obu rękopisach (tj. Mśc. i Rad.) to *točilo* z Zogr., Mar., Hal., Wuk., Ban. i Al., *točilьnikъ* z Dobr. Warto zauważyć, że w zdaniu Mt. XXI 33, występującym w obu rękopisach również po dwa razy, jest tak jak i w innych (też chorwackich) *točilo*. Ale werset Mt. XXI 33 wchodzi w skład aprakosu krótkiego, tłumaczonego wcześniej (w tekście greckim jest tu ἡ ληνός). Można więc przypuścić, że opozycja *těskъ* — *točilo* powstała podczas uzupełniania krótkiego aprakosu w pełny i to niezależnie od uzupełnienia go w tetraewangelium. Jak pokazuje leksykon Miklosicha (1024) *těskъ* znany jest też z rękopisów serbskich, wymienia go też Skok III 474. Z tekstów redakcji ruskiej podaje nie tylko Srezn. III 1094, lecz i Sl. j. stsl. IV 556.

Podsumowując wyniki tej części przeprowadzanej analizy otrzymujemy następujące dane liczbowe. Na 22 wypadki pojawienia się charakterystycznych różnic słownikowych między Ewangeliarzem Mścislawa a tekstami kanonu staro-cerkiewno-słowiańskiego, tzn. tetraewangeliami zawartymi w tzw. Kodeksie Zografskim i Mariańskim, tylko 2 razy zmiana znana z Ewangeliarz Mścislawa wystąpiła w staroruskim tetraewangelium Halic-

kim (*bělilьnikъ* i *klosьnъ*), którego większa zachowawczość może mieć związek z innym od samego początku losem pełnych aprakosów i tetraewangelii. Natomiast porównanie z rękopisami innych redakcji daje wyniki następujące. Połowa wynotowanych różnic (11) nie wystąpiła w żadnym innym porównywanym rękopisie. Są to wyrazy: *črtožьnikъ*, *gьlkъ*, *kamykъ*, *kropъ*, *onušte*, *ožьnikъ*, *pipelovati*, *pogarati*, *snъxa*, *stolъ* 'stragan', *utblizna*. Jeżeli dodamy do tego przymiotnik *klosьnъ* łączący Mśc. jedynie z ruskim Hal., to się okaże, że większość zmian (12 do 10) nie została poświadczona poza Rusią. Dane, te dotyczące zaledwie kilku przebadanych rękopisów, zachęcić powinny do dalszych tego rodzaju studiów.

Zgodność Mśc. z rękopisami innych redakcji przedstawia się następująco. Zgodność tylko z rękopisami serbskimi 3: **kъtja*, *voňalica*, *zaplata*; z serbskimi i macedońskimi 5: *močьnoje sito*, *plištъ*, *veriga*, *vitalьnica*, *vъ(s)χodьnica*; z serbskimi i bułgarskimi 1: *bělilьnikъ*; tylko z macedońskimi 1: *těskъ*. Natomiast jeżeli spojrzymy na najliczniejszą grupę zgodności, tj. Mśc. z rękopisami serbskimi, to się okaże, że najbardziej konserwatywnym jest Mir., w którym spotykamy tylko jedną innowację: *močьnoje sito*. Więcej zmian wykazuje Wuk. Oprócz wspomnianej już sławizacji hebrajskiej miary *satъ* jako *sito* należy tu jeszcze *vitalьnica*, *voňalica* i *vъ(s)χodьnica*. W wynotowanych przez wydawców Mir. w komentarzu filologicznym różnicach z innych serbskich rękopisów jest jeszcze *bělilьnikъ*, *kъšta*, *plištъ*, *veriga* i *zaplata*.

Dodać jeszcze można, że przytoczonych tu różnic słownikowych nie omawia w swym studium o leksyce ewangeliarzy Karel Horálek²⁶.

Drugą grupę osobliwości leksykalnych Mśc. tworzą wyrazy tej części tekstu ewangelijnego, który wchodził w skład krótkiego aprakosu, po raz pierwszy przetłumaczonego niewątpliwie przez Apostołów Słowian, św. Cyryla i Metodego, i przypuszczalnie już tylko modyfikowanego przez późniejszych kopistów. Grupa ta jest mniej liczna, obejmuje 13 wypadków zmian. W 4 wypadkach Mśc. różni się od wszystkich przebadanych przeze mnie rękopisów. Chodzi tu o wyrazy:

bědьnikъ, który w zdaniu Mt. XI 12 zastąpił cyrylometodejską formację *noždьnikъ* na k. 35a: *bědьnici že vъsχytajutъ je* (gr. οί βιασταί), chociaż oszczędził ją (*nužьnici*) w tym samym wersecie powtórzonym na k. 192b. Wszystkie inne teksty mają tu scs. *noždьnici* (Zogr., Mar., Ass., Saw., Ostr., Hal., Mir., Wuk., Rad., Ban. i Al.). Formację *bědьnici* (Srezn. I 215; SRJ 1,88) uznał Sławski (I 223) za prasłowiańską, Trub. jej nie uwzględnia.

jabrědije (Srezn. I 3; III 1633; SRJ 1,18–19; Sławski I 148; Trub. 1,48–51) pojawia się dwukrotnie: *jadъ že jego bějaaše jabrědije i medъ divii* Mt. III

²⁶ K. Horálek, *Evangeliiare a čtveroevangelia*, Praha 1954.

4 oraz *i jadyi jabrēdije i medz divii* Mr. I 6. Chodzi tu niewątpliwie o zastąpienie wyrazu obcego przez rodzimy. W innych rękopisach są tu albo *akridi* (z gr. ἀκρίς, -ίδος), jak w zdaniu z Mt. w Ass., Ostr., Mir., Ban., w zdaniu z Mr. w Zogr., Mar., Ass., Ostr., Mir., Ban., Al., albo uważane za prasłowiańskie (Vasmer II 450; Skok III 38) *prozi*, w zdaniu z Mt. w Saw., Hal., Al., ale i w niektórych rękopisach serbskich, jak świadczy komentarz filologiczny w wydaniu Mir., w zdaniu z Mr. w Saw., Hal. i niektórych tekstach serbskich. Wahania te omawia też Horálek, s. 69 i 81.

kotyga (Srezn I 1303; SRJ 7, 386) uważana przez Vasmera za pożyczkę z śrlac. *cotuca* (I 647) występuje dwukrotnie. W Mt. XXIII 5: *veličajut se podolbky kotygb svoiχb* (gr. τῶν ἱματίων), w innych tekstach *rizz*: Mar., Zogr^b, Ass., Ostr., Hal., Mir., Wuk., Omiš., Mis., Jow., Rad., Ban., Al., oraz w Jn XIX 23: *vbzēšē [...] i kotygu. bē že kotyga našvvena*. W tekstach kanonu i innych: *χitonb* w Zogr. 2 r., podobnie w Mar., Hal., Omiš., Dobr., Al. W Mis. tylko jeden raz: *sukna že bē nešvvena*. Jest to niewątpliwie ucieczka przed wyrazem greckim (ὁ χιτῶν). Zakres występowanie wyrazu *kotyga* w Mśc. jest szczególnie interesujący, ponieważ werset Mt. XXXIII 5 wchodził w zakres aprakosu krótkiego, Jn XIX 23 nie występuje nawet w niektórych aprakosach pełnych, przy czym występuje tu znamienna różnica w słownictwie oryginału greckiego. Można więc przypuszczać, że wyraz ten wszedł do Mśc. podczas ostatniego kopiowania.

mьčьbь (Srezn. II 236–237; SRJ nie notuje, ale wyraz znany z Supr.: Sl. j. stsl. II 257, być może już prasł., por. Vasmer II 129; Bułg. et. III 778; Trub. 21,91–92): *smeŋtoša se g(lago)ljušte jako mьčьbь jestь* Mt. XIV 26 (gr. τὸ φάντασμα), w innych tekstach *prizrakb* (Zogr., Mar., Ass., Saw., Ostr., Mir., Omiš., Mis., Jow., Rad., Ban., Al.), jedynie Wuk. ma *sbblaznb* a Hal. *bestělesьnyi prizorb*.

Na drugim biegunie stoją dwa wyrazy prasłowiańskie, wymiennie stosowane w tekstach wszystkich redakcji, nie występujące w ewangeliarzach kanonu scs. Są to *mastь* i *stropь*.

mastь (Sl.j.stsl. 194–195; Srezn. II 116; SRJ 9,40–41; Trub. 18,30–31): *prineszši stьkljanicju masti* Łk. VII 37; *mazaše mastiju* VII 38; *mastiju pomaza nozē moi* VII 46; w oryginale greckim zawsze τὸ μύρον. We wszystkich trzech miejscach przyswojone *müro* występuje w Zogr., Mar., Ass., Ostr., Mir., Wuk., Omiš., Mis., Dobr. i Ban. Także w Saw., ale tu tylko werset VII 46. W dwóch rękopisach: Hal. i Jow. inna grecka pożyczka — *χρισμα* (gr. τὸ χρίσμα). W dwóch rękopisach pojawia się *mastь*: Rad. VII 37, ale VII 38 i 46 *müro* oraz Al. — tu z kolei *müro* VII 37, natomiast *mastь* 38 i 46. Inny jest rozkład synonimów w zdaniu Jn XII 3: Mśc. *priiŋzši stьkljanicju masti* (gr. τὸ μύρον): *müro* Ass., Saw., Ostr., Mir., Omiš., Dobr., Rad.,

Al.; *χρισμα* Zogr., Mar., Hal., Jow.; *masť* Wuk. i Mis. Przyczyny wprowadzenia wyrazu *masť* są oczywiste — ucieczka przed greczyzmem (por. też K. Horálek, s. 77–78, 119–120).

Rodzimy wyraz *stropъ* (Sl.j.stsl. IV 184; Srezn. III 557; Vasmer II 30; Skok III 347–348) zastąpił w Mśc. dwa różne wyrazy tekstów kanonu scs., oddające dwa różne wyrazy greckie: *razoriša stropъ ide že béaše I(su)sъ* Mr. II 4, gr. ἀπεστέγασαν τὴν στέγην, *pokrovъ* w Zogr., Mar., Ass., Saw., Ostr., Mir., Wuk., Jow., Rad., Ban. i Al.; *stropъ* ma tylko Hal. Inaczej w miejscu drugim: *skvozě stropъ nizvěšisa* i Łk. V 19, gr. διὰ τῶν κεράμων, w tekstach kanonu pożyczka z łac. *scandula* — *skōdolb* (Vasmer II 635): Zogr., Mar., Ass., Saw. a także Hal. (*skudělъ*) i Mir. (*skudly*). Ostr. i Ban. powtarzają *pokrovъ*, Jow. ma *okonce* a pozostałe, tj. Wuk., Omiś., Mis., Dobr., Rad. i Al. — *stropъ*. Tu również widoczna jest ucieczka od obcego wyrazu *skōdolb*. (Por. też K. Horálek, s. 80 i 107).

W trzech wypadkach innowacja Mśc. ma odpowiednik w rękopisach serbskich.

grabitel'ъ, żywa formacja słowotwórcza (Srezn. I 574; SRJ 4,113) zastąpiła w zdaniu *jako něsmъ jako že i pročii čl(o)v(ě)ci grabitel'e. nepravydnici* Łk. XVII 11 (gr. οἱ ἄρπαγες) wyraz pierwotny — *χυστήνιци*, występujący we wszystkich przeanalizowanych przeze mnie rękopisach. Wydawcy Mir. odnotowali jednak z dwóch innych rękopisów serbskich *grabiteli* i z dwóch *grabitelije*.

priplodъkъ (a w Wuk. *priplodъ*) w zdaniu *čto ne vъzda mojego srebra kurъsetъ i azъ prišedъ sъ priplodъkъmъ istęzalъ je byχъ* Łk. XIX 23 wyparł wprowadzoną do tekstów cyrylometodejskich starą germańską pożyczkę *liχva* (Trub. 15,97–99), utrwaloną w Zogr., Mar., Ass., Hal., Mir., Omiś., Mis., Jow., Dobr., Rad., Ban., Al. Być może wyraz *liχva* nabierał już swego nowożytnego znaczenia, w którym element wyzysku wysunął się na plan pierwszy. Natomiast w ewangelijnej przypowieści o talentach, czy minach mowa jest tylko o takim zysku, jaki uzyskać można drogą normalnej pracy. Treść tę, oddaną w Ewangelii przez greckie wyrażenie *σὺν τόκῳ* (*ὁ τόκος* ‘potomstwo’ a później i ‘przybytek, dochód’) wyraził kopista Mśc. i Wuk. przejrzyście pod względem etymologicznym formacją *priplodъ(kъ)*. Ale w przypowieści o talentach (Mt. XXV 27), która zarówno w Mśc. (k. 67b i 1376) jak i Wuk. (k. 72b i 155b) występuje dwukrotnie, zachowane jest na wszystkich miejscach *sъ liχvoju*. (Srezn. II 1445; Skok II 687).

Grecka „nazwa różnych kolczastych roślin” (Popowski, s. 610), *ὁ τρίβολος*, zachowana w Ass. (*ot trivola*), Jow., Rad. i Ban., ale już w Zogr. (*otъ rěpě*) i Mar. tłumaczona przez rodzime *rěpije* (Vasmer II 513), powtórzone w Ostr., Hal., Omiś., Mis., Al., a jak wynika z komentarza filologicznego

wydawców Mir., także w dwóch rękopisach serbskich, pojawia się w Mśc. jako *вѣлѣць: eda obijemljutj [..] oty vѣлѣца smokovi* Mt. VII 16, znany też z Wuk. i Mir. (*ot vѣлѣца*). Wyraz ten odnotowuje Srezn. I 383; SRJ 3,14; Skok III 635–636. Znany jest i na Ukrainie, jak świadczy nowożytny gwarowy ukraiński synonim ‘ostu’ (*Carduus acanthoides* L.), — *vołčec* (Makowiecki 79).

Analogie serbskie i macedońskie zauważyłem w dwóch wypadkach.

Wyrażenie *podolckъ rizy* (ew. *rizě*) zapisane jest w Mśc. kilkakrotnie. Cztery razy w zdaniach bliźniaczych typu: *prikosnu sę podolcě rizy jego* Mt. IX 20; XIV 36; Mr. VI 56 i Łk. VIII 44. Jest to tłumaczenie greckiego wyrażenia *ἤφατο τοῦ χρασπέδου τοῦ ἱματίου*. W tekstach głągolskich (Zogr., Mar., Ass.) występuje tu zawsze (w Zogr. brak zdania Mt. IX 20, a w Ass. Mt. XIV 36 i Mr. VI 56) *vъskrilije rizy* (lub *rizě*). Zaliczona do kanonu scs. cyrylska Saw. ma *krai rizě* Mt. IX 20 i Łk. VIII 44 (pozostałych fragmentów w niej brak). Utrwalone w tekstach głągolskich *vъskrilije rizy* utrzymuje się w następujących wersetach i zabytkach: Mt. IX 20 w Mir., Wuk., Omiš., Mis., Rad., Ban., Al.; Mt. XIV 36 w Wuk., Rad., Ban., Al.; Mr. VI 56 w Hal., Mir., Wuk., Omiš., Mis., Dobr., Ban., Al.; Łk. VIII 44 w Ostr., Hal., Mir., Wuk., Dobr., Ban., Al. Natomiast znane z Saw. *krai rizě* w przebadanych przeze mnie rękopisach nie powtórzyło się, ale wydawcy Mir. znaleźli to wyrażenie w jednym rękopisie serbskim w Łk. VIII 44. Możliwy jest natomiast *vъskrai rizy* w rękopisach macedońskich: Łk. VIII 44 Jow. i Mr. VI 56 Rad. Dalsze synonimy to *podragъ rizy* Mt. XIV 36 Hal. i Mir. i znany z Mśc. *podolckъ rizy* Mt. IX 20 Hal., a spoza Rusi Łk. VIII 44 Rad. z Macedonii i z Serbii z dwóch dodatkowo przez wydawców Mir. wykorzystanych ewangeliarzy (Raszkochilandarskiego i Mokropolskiego).

Inny charakter ma zdanie *veličajutj sę podolcky rizъ svoixъ* Mt. XXIII 5 na k. 134b i 61a gdzie *kotygъ* zam. *rizъ*. W tekście greckim: *μεγαλύνουσιν τὰ χράσπεδα (τῶν ἱματίων)*. W tekstach głągolskich (Mar., Zogr., Ass.) mamy tu *podъmetry vъskriliě rizъ*, w Saw. wersetu brak. Późniejsze odpisy zachowują zwykle stan zgodny z tekstami kanonu, a więc *podъmetry vъskrilyja rizъ* Hal., Wuk., Mir., Jow., Ban. i Al. Jedynie Rad. połączył człony spójnikiem i zamieniając w ten sposób wyrażenie z przydawką dopełniaczową *podъmetry vъskrilyja* w szereg członów równorzędnych: *podъmetry i vъskrilyja*. Być może taka interpretacja tego wyrażenia doprowadziła do pomijania jednego z członów: *podъmetry rizъ* Ostr. a *vskriliě riz* Omiš. i Mis. W żadnym ze zbadanych rękopisów (także w wariantach przytoczonych w wydaniu Mir.) nie wystąpił w tym zdaniu znany z Mśc. *podolckъ rizъ*. (Srezn. II 1043; SRJ 16,30).

zlatica: pokazēte mi zlaticju kinsъnuju czytamy w występującym dwukrotnie w Mśc. zdaniu Mt. XXII 19 (gr. *τὸ νόμισμα τοῦ χήνσου*). Ewange-

liarze Wuk. i Rad., w których ten werset również dwukrotnie jest zapisany, różnicują: Wuk. ma raz *zlaticu* (k. 61b) a raz *obrazь* (k. 151a), Rad. *zlatico* na k. 156d i *penezь* na k. 65c. Teksty kanonu mają albo *sklēzь* Mar., Zogr^b., Saw., albo *obrazь* Ass. *Sklēzь* powtórzy Hal., Mir., i Ban., *obrazь* poza Wuk. ma jeszcze Omiš. i Mis., też Al.; *pēnezь* ma oprócz Rad. też Jow., a faktem jednostkowym jest *cęta* z Ostr. Z terenów Rusi znana jest i formacja *zlatica* i *zlatiko* (Srezn. I 981, SRJ 6,7), a o cerkiewnosłowiańskich nazwach pieniądza pisałem osobno.²⁷ Zob. też K. Horálek, s. 93.

Są wreszcie dwa wypadki zgodności Mśc. z redakcją macedońską.

jarьmь za gr. ὁ ζυγός występuje w dwóch zdaniach: *възьмѣте jarьmь moi na sę* Mt. XI 29 i *jarьmь bo moi blagь* Mt. XI 30 na k. 35r, natomiast w tych samych zdaniach na k. 188r jest *igo* — *igo*. We wszystkich przebadanych rękopisach (w Dobr. brak Mt.) z wyjątkiem Jow. jest tu *igo* — *igo*. Jow. ma w pierwszym zdaniu *igo*, w drugim *jarь bo moi bl(a)gь*, co niewątpliwie jest błędem pisarza zam. *jarьmь*. Pomimo że we wszystkich rękopisach występuje przymiotnik *jarьmьničь* (w wyrażeniu *syna jarьmьniča* Mt. XXI 5, gr. ἐπὶ πῶλον υἱὸν ὑποζυγίου), rzeczownik *jarьmь* z trudem wchodzi w miejsce starszego *igo*, co już zresztą zauważyli etymolodzy (Sławski I 158; Trub. 1,77–78). Wyraz jest notowany przez słownik staroruski (Srezn. III 1664).

Ostatnim wynotowanym przeze mnie wyrazem jest *posluхь* w znaczeniu ὁ μάρτυς: *ne lъzi posluхь budeši* Mt. XIX 18 i *čto ešte trěbujemь posluхь* Mr. XIV 63. Rzeczownik ten znany jest już z Saw.: *po ustomь dvěma posluхoma li trьmь stanetь vsakь g(lago)lь* Mt. XVIII 16. R. Cejtlin doszła do wniosku, że *posluхь* był wyrazem szkoły prestawskiej, *svědětěl'ь* ochrydzkiej²⁸. Nie spotykamy go jednak poza Saw., związaną z ośrodkiem prestawskim, w ewangeliarzach starobułgarskich, wykorzystanych przeze mnie (choć Jagić wynotował z trnowskiego tetraewangelium II poł. XIII w. w Mr. XIV 63), zaś materiał zgromadzony zarówno przez Jagicia²⁹, jak i Sl.j.stsl. III 184 hipotezy tej nie potwierdza. Wyraz ten notuje też Srezn. II 1238 i SRJ 17,188. W przebadanych przeze mnie rękopisach powszechny jest *svědětěl'ь*, także w Mśc. w Mt. XVIII 16. Jedynie niewątpliwie staromacedoński XIII-wieczny Rad. ma w jednym miejscu *svědětělь* (Mt. XIX 18; w Saw. *ni lъžę poslušaи*),

²⁷ L. Moszyński, *Nazwy pieniądza w różnych redakcjach cerkiewnosłowiańskiego przekładu „Ewangelii”*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”, t. XXXII, Łódź 1986, s. 193–201; także: *Pieniądz w staromacedońskim Ewangeliarzu Radomira a problem inkulturacji leksykalnej scs. przekładu Ewangelii*, „Kielecki Studia Filologiczne” 10, Kielce 1996, s. 125–139.

²⁸ P. M. Цейтлин, *Лексика старославянского языка*, Москва 1977, s. 288.

²⁹ V. Jagić, *Entstehungsgeschichte der kirchenslawischen Sprache*, Berlin 1913, s. 399–400.

w drugim *posluxь* (Mr. XIV 63; w Saw. brak). Wydaje się, że ogólnosłowiańskim *posluxь* nie tyle ze względów regionalnych, co raczej terminologicznych z trudem przenikał do tekstów ewangelijnych, zwłaszcza dekalogu.

Podsumowanie tej części rozważań, dokonane w taki sam sposób jak części pierwszej, daje wyniki następujące. Na 13 przeanalizowanych innowacji Ewangeliarza Mścislawa dwie wystąpiły też w tetraewangelium Halickim (*podolъkъ* i *stropъ*). Porównanie zaś z rękopisami innych redakcji przedstawia się następująco: 4 wyrazy nie wystąpiły w żadnym innym rękopisie. Są to *bědъnikъ*, *jabrědije*, *kotyga* i *mъčъtъ*. Z kolei 2 (*mastъ* i *stropъ*) znane są z tekstów wszystkich czterech redakcji (tj. serbskiej, chorwackiej, macedońskiej i bułgarskiej). Tylko w rękopisach serbskich wystąpiły 3 innowacje: *grabitel'ъ*, *priplodъ(kъ)* i *vъlčъbъ*; w serbskich i macedońskich 2: *podolъkъ* i *zlatica*, wreszcie 2 tylko w macedońskich: *jarъmъ* i *posluxь*. I tu daje się zauważyć różnica między Mir. a Wuk. i innymi rękopisami serbskimi. Żadna z 7 zgodności Mśc. z redakcją serbską nie znalazła odbicia w Mir. Z Wuk. łączą Mśc. wyrazy: *mastъ*, *stropъ*, *priplodъ*, *vъlčъbъ* i *zlatica*, z innymi rękopisami serbskimi *grabitel'ъ* i *podolъkъ*.

Wreszcie warto podsumować obie części przeprowadzonej analizy. Na 35 innowacji Ewangeliarza Mścislawa przypada 16 takich, które nie pojawiły się w rękopisach innych redakcji. Tylko 4 znalazły się też w staroruskim tetraewangelium Halickim. Najliczniejsze są zgodności Ewangeliarza Mścislawa z rękopisami redakcji serbskiej. Jest ich ogółem 16.³⁰ Na drugim miejscu stoją zgodności z rękopisami redakcji macedońskiej: 12. Zgodności z redakcją bułgarską 3 i z redakcją chorwacką 2, przy czym są to wyrazy ogólnosłowiańskie wprowadzone na miejsce zapożyczeń: *mastъ* w miejsce *mъro* i *stropъ* w miejsce *skodolъ*.

Wyniki te nie mają oczywiście wartości bezwzględnej. Porównaniu podanych było tylko 16 rękopisów różnych redakcji. Pokazują one jednak dwie sprawy. I to, że mimo wielu już szczegółowych studiów ciągle jeszcze za mało wiemy o wzajemnych relacjach między rękopisami i skłonności poszczególnych skryptorii do konserwatyizmu względnie innowacji, ale i to, jak w grubszych zarysach te zależności się układają. I wreszcie to, jak bardzo potrzebne nam są słowniki języka cerkiewnosłowiańskiego poszczególnych redakcji.

³⁰ Przypomnieć tu jednak trzeba konserwatyzm Ewangeliarza Mirosława, w którym jedyną innowacją w badanym zakresie jest *mъčъbnoje silo* zastępujące hebrajskiego pochodzenia miarę *satъ mъky*.

SPIS WYKORZYSTANYCH RĘKOPISÓW

A. Teksty kanonu staro-cerkiewno-słowiańskiego:

- Zogr. — (część młodsza Zogr.¹⁾) — V. Jagić, *Quattuor Evangeliorum Codex Glagoliticus olim Zographensis nuns Petropolitanus*, Berlin 1879, reprint Graz 1954.
- Mar. — V. Jagić, *Quattuor Evangeliorum versionis palaeoslovenicae Codex Marianus glagoliticus*, Berlin 1883, reprint Graz 1960.
- Ass. — J. Kurz, *Evangeliař Assemanův. Kodex Vatikánský 3. slovanský*, díl II, Praha 1955.
- Saw. — В. Щепкин, *Саввина книга*, Санктпетербург 1903, reprint Graz 1959.

B. Teksty redakcji staroruskiej

- Ostr. — N. Rozov, *The Ostromir Gospel (1056–1057). One of the Earliest Specimens of Slavic Writing, a Unique Monument of the Art of the Manuscript Book in Old Russia*, Leningrad 1988.
- Mśc. — *Апракос Мстислава Великого*, издание под редакцией Л. П. Жуковской, Москва 1983.
- Hal. — *Новый Завет Господа нашего Иисуса Христа, древне-славянский. Четверо-Евангелие Галичское 1144 года*. Труд Архимандрита Амфилохия, I–III, Москва 1882–1883.

C. Teksty redakcji staroserbskiej:

- Mir. — Н. Родић, Г. Јовановић, *Мирослављево јеванђеље*. Критичко издање, Београд 1986.
- Wuk. — J. Vrana, *Вуканово Еванђеље*, Београд 1967.

D. Teksty redakcji starochorwackiej:

- Omiš. — J. Vrana, *Najstariji hrvatski glagoljski evanđelistar*, Beograd 1975.
- Mis. — *Misal po zakonu Rimskoga dvora, Prvotisak: godine 1483*. Pretisak: Zagreb 1971.

E. Teksty redakcji staromacedońskiej:

- Dobr. — Б. Велчева, *Добромирово евангелие. Български паметник от началото на XII век*, София 1975.
- Jow. — В. Мошин, *Македонско евангелие на поп Јована*, Скопје 1954.
- Rad. — R. Ungrinova-Skalovska, Z. Ribarova, *L'évangéliste de Radomir*, Skopje 1988 (Р. Угринова-Скаловска, З. Рибарова, *Радомирово евангелие*, Скопје 1988).

F. Teksty redakcji starobułgarskiej:

- Van. — *Ванишко евангелие. Среднобългарски паметник от XIII век*, подготовили за печат с увод и коментар Екатерина Дограмаджиева и Божидар Райков, Цофия 1981.
- Al. — Л. Живкова, *Четвероевангелието на цар Иван Александър (от 1356 година)*, София 1980.

ZUSAMMENFASSUNG

Der Verfasser hat aus dem oben genannten Evangelienbuch 35 Wörter ausgewählt, die in den kyrillomethodianischen ältesten Evangelien nicht vorkommen. Sie wurden in zwei Gruppen geteilt. Größtenteils (22 Wörter) sind es Wörter des sogenannten Ergänzungsteils des altkirchenslawischen vollen Perikopenbuches, der während der ersten Übersetzungstätigkeit der Slawenapostel Kyrill und Method einen Bestandteil des

kurzen Sonntagsevangeliums nicht bildete. Als Vergleichsmaterial wurden 2 altostslawische, 2 altserbische, 2 altkroatische, 2 altmakedonische und 2 altbulgarische (im heutigen nationalen Sinn) Handschriften benutzt. Es ergab sich, daß 11 Wörter dieser Gruppe in keiner von diesen Handschriften vorkommen. Es sind: *čvrtožbnik* 'Hochzeitssaal', *golk* 'Krug', *kamyk* 'kleiner Stein', *krop* 'Dill', *onušte* 'Sandale, eigtl. Fußlappen', *ožbnik* 'Gefangener', *pipelovati* 'flöten', *pogarati* 'sich rot färben', *snaxa* 'Schwiegertochter', *stol* als 'Markstand', *utlizna* 'Riß'. Das Adjektiv *klobn* 'lahm' kommt auch im ostslawischen Galizienevangelienbuch vor. 9 Wörter kommen auch in altserbischen Evangelien vor, und zwar: 3 nur in serbischen (**koptja* 'Hütte', *voñalica* 'Minze' und *zaplata* 'Flecken'), 5 in serbischen und makedonischen (*močbnoje sito* 'Mehlsieb', *plišb* 'Lärm, Tumult', *veriga* 'Kette, Fessel', *vitalbnica* 'Herberge', *vsxodbnica* 'Saal im Obergeschoß'), ein Wort (*bělilbnik* 'Bleicher') in serbischen und bulgarischen und ein Wort (*tesk* 'Kelter') nur in makedonischen Handschriften.

Die zweite Gruppe umfaßt 13 Wörter, die im kurzen Sonntagsevangelium vorkommen. 4 von ihnen treten in keiner anderen Handschrift auf. Es sind: *bědbnik* 'Gewalttäter', *jabrėdije* 'Heuschrecke', *kotyga* 'Gewand' und *měčbt* 'Gespenst'. 2 allgemeinslawische Wörter (*mast* 'Öl' und *strop* 'Dach') kommen in allen vom Verfasser benutzten Handschriften vor. Nur in serbischen Handschriften kommen *grabitel'b* 'Räuber', *priplod(k)* 'Zinsen' und *vělčbc* 'Distel' vor; 2 Wörter in serbischen und makedonischen Handschriften: *podolčk* 'Saum, Rand' und *zlatica* 'Goldmünze' und 2 Wörter nur in makedonischen: *jarbm* 'Joch' und *poslux* 'Zeuge'.

Der Verfasser meint, daß Untersuchungen dieser Art die Erkenntnis der Entstehungsgeschichte der altkirchenslawischen kurzen und vollen Evangelien und auch des Tetraevangeliums erleichtern können.